

Совет тарихшунослигида «босмачилик ҳаракати»га қарши олиб борилган кураш тарихига, яъни голиб томон тарихига оид кўплаб адабиётлар, тарихий асарлар бор-у, аммо мағлуб томон — «босмачилик ҳаракати»нинг ўзи тўғрисида илмий тадқиқотлар деярли яратилмади. Хорижий мамлакатларда эса бунинг акси: хорижий адабиётда «босмачилар» ҳақида хилма-хил асарлар яратилган. Шунинг учун ҳам, масалан, 1986 йилда Москвада нашр қилинган А.И.Зевелев, Ю.А.Поляков, Л.В.Шишкиналарнинг «Басмачество: правда истории и вымысл фальсификаторов» монографиясида асосан инглиз, француз, немис ва бошқа Европа тилларида чоп қилинган адабиётлар таҳлил қилинган, ҳолос. Хорижий Шарқ халқлари тилларида «босмачилик ҳаракати» бўйича эълон қилинган асарлар эса совет историографиясида ўз ифодасини топган эмас. Холбуки, Ўрта Осиёда 1918—1935 йилларда олиб борилган «босмачилик ҳаракати» тарихи факат Ғарб эмас, балки Шарқ муаллифларининг тадқиқотлари ёки шу ҳаракат қатнашчиларининг хотиралари асосида ҳам ёзилиши керак. Айниқса, замона зайли билан ватанни тарқ этиб, ўзга юртларга кетиб қолган ватандошларимизнинг эсдаликлари чуқур ўрганилмоғи лозим. Маълумки, 1927—1932 йилларда Туркияда Туркистоннинг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётини ёритувчи «Янги Туркистон» журнали нашр қилинган. Бу журнал Бухоро Халқ Совет Республикаси Марказий ижроқўмининг собиқ раиси, 1922 йилда Афғонистонга, 1923 йилда эса Туркияга ўтиб кетган, Бухородаги жадиदчилик ҳаракатининг пешқадамларидан бири, 1909—1910 йилларда Истамбулда ўқиган Усмонхўжа — Усмонхўжа Пўлатхўжаев томонидан ва шу кишининг муҳаррирлигида ташкил қилинган. Журнал саҳифаларида «босмачилик ҳаракати» тарихини ҳолисона баён этувчи кўпдан-кўп мақолалар ҳам босилган. Мустафо Чўкаев томонидан Францияда нашр қилинган «Ёш Туркистон» журнали ҳам тарихимизга, жумладан, «босмачилик ҳаракати» тарихига оид кўплаб материаллар бериб борган.

Бу мавзунинг ҳар томонлама тадқиқ этишда «босмачилик ҳаракати»да қатнашган қучларнинг миқдори, аҳоли, имконияти, қудрати, кураш шакли ва услублари, ғалаба қозониш ва енгилиш сабаблари, ҳарбий стратегия ва тактикаси, таниқди кўрбошиларнинг таржимаи ҳоли, ижтимоий ва диний қарашларини ғавдалантирувчи асарлар етарли даражада яратилгани йўқ. Қолаверса кўрбошилар ва уларга раҳнамолик қилган дин арбобларининг халққа мурожаатномалари, совет ҳукумати вакиллари билан олиб борган музокараларига оид ҳужжат ва материаллар тарихчилар томонидан янада чуқур ўрганилиши лозим.

Мазкур ҳаракат тарихини ҳолисона ўрганиш ва янгича баҳолаш билан боғлиқ яна бир муҳим масала бор. У ҳам бўлса Москва ва Санкт-Петербургдаги махфий архивларда сақланаётган манбалар билан танишиш ва уларни ўрганишдир. Масалан, РГАСПИ

архивининг 61, 62 ва 122-фондларида РКП(б) Марказий Кўмитаси Туркистон бюроси, РКП(б) ва ВКП(б) Марказий Кўмиталарининг Ўрта Осиё бюроси, 122-фондида РКП(б) МК, РСФСР ХКС ва Бутунроссия Марказий Ижроия Кўмитасининг Туркистон иши билан шугулланувчи комиссияси фаолиятига оид ҳужжатлар сақланган бўлиб, бу муассасалар 1919—1934 йилларда Тошкентда жойлашган ва фаолият олиб борган эди.

Россия Федерацияси Харбий давлат архивининг 110, 149, 278, 238, 256, 125 ва 131-фондларида Туркистон fronti армиялари бошкармаси, Фарғона fronti 3-Андижон — Ўш жанговар группаси штаби, Закаспий fronti бошкармаси, Еттисув Шимолий фронт бошкармаси ва бошқа фронтларнинг архивлари сақланмоқда. Худди шунингдек, ГАРФ архивида ҳам Ўрта Осиё тарихига оид бир катор архив фондлари бор. Бу архивларда 1918—1924 йиллардаги Туркистон ва Бухоро ҳукуматларининг Москвадаги мухтор ваколатхоналари, шунингдек, Ўзбекистон ҳукуматининг СССР ҳукумати ҳузуридаги Мухтор ваколатхонаси фондлари мавжуд. Санкт-Петербургдаги архивларда эса Туркистон мухторияти ҳақидаги ҳужжатлар сақланмоқда. Бу архив фондларини чуқур ўрганмасдан туриб Ўзбекистоннинг 1917—1935 йиллардаги тарихини, хусусан, «босмачилик ҳаракати»нинг ҳаққоний тарихини яратиш маҳолдир. Бундан ташқари, ўша давр вақтли матбуотининг катта бир қисми Москва, Санкт-Петербург кутубхоналарида, ихтисослаштирилган омборларда сақланмоқда. Масалан, Туркистонда нашр этилган шундай газета ва журналлар борки (масалан, «Туркестанский голос», «Туркестанское слово», «Щит народа», «Голос Семиречья», «Знамя свободы», «Бухоро ахбороти», «Инкилоб куёши»), уларни Тошкентдаги кутубхоналардан топа олмаймиз. Уларнинг талайгина қисми Москвадаги Ленин номидаги давлат кутубхонасининг Химки шаҳридаги филиалида, собиқ Россия Фанлар академияси Ижтимоий фанлар илмий ахборот институти кутубхонасида сақланмоқда.

Ўзбекистон Миллий хавфсизлик хизмати архивида ҳам «босмачилик ҳаракати»ига оид материаллар борки, уларни ҳам атрофлича ўрганиш бу ҳаракат тарихини ҳаққоний яратиш ишига ёрдам бериши шубҳасиздир. Фикримиз исботи учун қуйида бу ҳаракатга бошчилик қилган кишилардан бири Носирхон тўра Саидқамолхон Тўраев ҳақидаги маълумотни келтирамиз.

Носирхон тўра наманганлик мударриснинг ўғли бўлиб, отасининг мадрасасида таҳсил кўради. Бухорода ўқийди. Сўнгра Наманганда бош мударрис сифатида бутун Фарғона водийсида катта шухрат қозонади. Чоризм салтанати ағдарилгандан сўнг у ижтимоий фаолият билан шугулланиб, Наманган шаҳар думасига сайланади. 1917 йил 26—29 ноябрда Кўкон шаҳрида бўлиб ўтган Ўлка мусулмонларининг IV курултойида катнашади ва Туркистон мухторияти ҳукумати таркибига аъзо бўлиб қиради ҳамда Халқ маорифи вазири этиб тайинланади. Мухторият қонга белангач, Носирхон тўра таъқибдан қочиб, яшириниб яшайди. Аммо бир йил ўтгач, очик фаолиятга ўтади ва 1923 йилга қадар Наманганда «Махқамаи шаръия» диний бошкармасига раислик қилади.

ОГПУ ҳужжатларида ёзилишича, Носирхон тўра диний соҳада фаоллик кўрсатиш билан бирга «Миллий иттиҳод» ташкилотининг Наманган бўлимига аъзо бўлади ва бу ташкилотнинг Қосон шаҳридаги тармоғини ташкил қилади. 1924 йилда Қосондаги батрақлар уюшмаси бойларга қарши кураш бошлаб юборганида унинг ташкилотчилиги билан дехконларнинг оммавий чиқишлари юз беради. 1925 йили Носирхон тўра советларга қарши фаолияти учун ОГПУ қарори билан қибса олинади ва Ўрта Осиёдан чиқариб юборилади. У Оренбургда яшар экан, татар рухонийлари билан яқин алоқада бўлади. У ўзининг кўрган-билганларини «Оренбург мактублари» эсдалигида баён этади.

1928 йил охирида сургундан қайтиб келиб, Ўзбекистон, Қирғизистон ва Қозоғистон шаҳарларида бўлади.

20-йиллар охири — 30-йиллар бошларида Ўзбекистонда зулм, ҳақсизлик, адолатсизликка қарши «босмачилик ҳаракати»нинг янги тўлкини бошланади. «Босмачилик»қа қарши қураш баҳонасида кўплаб бегуноҳ кишилар ҳисмонан йўқ қилинади. Шундайлардан бири Носирхон тўра ҳам большевиклар томонидан отиб ташланади.

Фитрат 1937 йил 25 октябрда бўлиб ўтган тергов жараёнидан кейин бундай баённомани имзолашга мажбур бўлган: «Бизнинг ташкилотимиз «босмачилик ҳаракати»га катта аҳамият берган ва унга совет ҳокимиятига қарши фаол қураш олиб боровчи қурол сифатида кўпдан-кўп умид қўлаган эди. Биз «босмачилик» бўлгуси буржуа миллий давлати миллий армиясининг тугилиши, деб қараганмиз. Шунинг учун ҳам Муинжон Аминов, Ота Хўжаев (Отахўжа Пўлатхўжаев — муаллиф), Усмон Хўжанинг фаол иштирокида Файзулла Хўжаев «босмачилик ҳаракати»га бевосита раҳбарлик қилиш билан машғул бўлди. Қулоқ-миллатчилик ишлари остида ташкил қилинган «босмачилик ҳаракати»ни РСФСР ҳукумати олдидаги совет ҳокимияти принциплариға қарши қаратилган халқ ҳаракати, деб қилганмиз».

Ўйлаймизки, Фитрат терговчи томонидан ёзилган ва сохта фактларға асосланган бу баённомани ҳисмоний тазйик остида тасдиқлаган бўлса-да, унда «миллий иттиҳод»чиларнинг «босмачилик ҳаракати»дан қўзатган мақсади умуман тўғри ифода қилган.

«Миллий иттиҳод»нинг истиқдолға эришиш мақсадида бошлаган фаолияти шунга олиб қелдики, 1920— 1924 йилларда Мулла Абдулқаҳҳор, Жўра Амин, Му род Мешқоб, Митан Полвон ва бошқа қўрбошилар раҳбарлигидаги совет давлатиға қарши ҳаракат бутун Зарафшон водийсини қамраб олди. Фарғона водийсида ҳам аҳвол шундай эди. Бу ҳаракат иштирокчилари хорижий давлатлар билан ҳам алоқа ўрнатдилар.

Совет даврида «босмачилик ҳаракати» номини олган, иштирокчилари эса «аксиланкилобчилар» ва «халқ душманлари» деб қораланиб қелинган қуролли ҳаракат ана шу тарзда большевикларнинг Ўрта Осиё, ҳусусан, Ўзбекистондаги мустанлақчилик сиёсатиға қарши бошланди. Шунинг учун ҳам бу ҳаракат мустанқиллик даври тарихчилари томонидан Туркистонда совет режимиға қарши қуролли ҳаракат ёҳуд истиқлолчилик ҳаракати сифатида талқин этилиб қелинмоқдаки, бу мутлақо тўғридир.

Тарихий ҳужжатлардан шу нарса маълумки. 1909 йилда Туркистонда 7 миллион аҳоли яшаган. Шундан 2,5 миллиони ўзбеклар, 2,4 миллиони қозок-қирғизлар, 1,3 миллиони тожиклар, 0,6 миллионини эса руслар ташкил этган. 1920 йилги аҳоли рўйхатиға қўра, Туркистон республикасида 5 миллион 250 минг аҳоли яшаган. Демак, 11 йил ичида Туркистон аҳолиси қишиға қамайиб қетган. Қолбуқи, аҳолининг табиий ўсиши қор ҳокимиятининг бошқа ўлкалариға қараганда Туркистонда юқори бўлган. Қолаверса, шу давр ичида ички Россиядан қўплаб қишилар Туркистонға қўчириб қелтирилган. Шундай экан, нега бунқалик аҳоли қамайиб қетган? Бунинг асосий сабаби 1916 йилги миллий-озодлик ҳаракати ва инқилобнинг дастлабки йилларида қўплаб қишиларнинг қирилиб қетишидир. Статистик маълумотларға қараганда, факат фуқаролар уруши оқибатида қор салтанатида 1921 йилға қадар 800 мингдан зиёд қиши қалок бўлган, шундан 200 мингдан зиёди Туркистонға тўғри қелади. Қарийб 140 миллион аҳолилик мамлақатда уруш йилларида 800 минг қиши қалок бўлган бўлса, 7 миллионлик аҳолиға эға бўлган Туркистонда 200 мингдан ортиқ қиши маҳв этилган. Демак, бошқа ўлкаларға қараганда

Туркистонда кўпроқ қон тўкилган. Аниқ бўлмаган маълумотларга кўра, дашноқлар бандаси томонидан 1918 йил ва 1919 йилнинг биринчи чорагида чорагида Маргилонда 7 минг, Андижонда 6 минг, Наманганда 2 минг, Бозоркўргон билан Кўкон ўртасидаги қишлоқларда 4,5 мингга яқин аҳоли ўлдирилган, азобланган. Халқнинг бу сингари даҳшатлар билан ортиқ мураса қилиши мумкин эмас эди.

Миллий истиклолчилик ҳаракати тарихидек кенг қамровли масалани ҳар томонлама ёритиш учун шу ҳаракатнинг юзага қилишига асосий сабаб бўлган Туркистон мухториятининг зўравонлик йўли билан туга- қилиши ва дашноқларнинг совет ҳокимияти номидан иш қўриб, Фарғона халқига нисбатан қилган ёвузликлари ҳақидаги ҳақиқатни аниқлаш ва юзага чиқариш муҳим аҳамиятга эга. Дашноқларнинг Фарғона водийсидаги ёвузликлари ўз даврида Туркистон ҳукуматининг айрим миллий раҳбарлари томонидан қескин фош этилган, уларнинг айримлари ўша танқидлари ҳам сабаб бўлиб 30-йилларда қатғон қилинган.

Дашноқларнинг Андижон уездида олиб борган босқинчилик ҳаракатига жавобан бошланган қуролли ҳаракат тўғрисида Турор Рисқулов бундай ёзган эди: «Босмачилар Андижон шаҳрида бирмунча муваффақиятга эришдилар, натижада 70 та миллик, бир неча минг ўққа эга бўлишди. Дашноқлардан иборат ҳарбий қалъа бу воқеада бутун айбни эски шаҳарликлар бўйнига юқлади. Шу муносабат билан бўлинма митинги чақирилиб, Эски шаҳарни тинтиб чиқиш учун қарор қабул қилинди. Тинтув бир ҳафта давом этди. Ўғирлик, қотиллик, зўрлаш ҳодисалари содир бўлди. Тинтувдан сўнг эскишаҳарликларнинг кўпчилиги босмачиларга қўшилиб кетди.

Оқибат шу бўлдики, бир неча кундан кейин 170 кишидан иборат дашноқлар отряди босмачилар томонидан қуршаб олинди ва битта қолдирмай қопиб ташланди. Шундан сўнг аҳолини босмачиларга ён босишда айблаш бошланди. 170 кишининг ўрнига шаҳар кўмитаси раиси Салаев бошчилигида 250 кишидан иборат отряд тузилди ва Кўконқишлоққа ҳужум қилиниб, биронта уй қолдирмай ёқиб юборилди.

Қочиб кетган қишлоқ аҳолисини 20 қақиримгача қувлаб боришди ва бирма-бир қиличдан ўтқазишди. Бошқа бир отряд босмачиларга Сузук қишлоғи атрофида дуч келди: босмачилар қишлоққа қириб яшириндилар. Сузук қуршаб олинди ва аёвсиз ўққа тутилди. Қишлоқдан қочиб, дарё бўйига яширинган аҳолига қарата ўт очилди ва бирор-бир тирик жон қолдирмай, қириб ташланди. Бир ойлар чамаси кўмилган мурдаларни итлар гажиб ётишди.

Бозоркўргонга борган Қоновалов бошчилигидаги учинчи отряд эса, иложи борича ўз ҳаракатини сир тутишга интилди ва тахмин қилганларидек, босмачиларга дуч келгач, қутилмаганда қойиб бўлдилар. Қоновалов Бозоркўргонда кетар экан, қўшни Никольское қишлоғи (ҳозирги Бозоркўргон билан Асака ўртасида жойлашган қишлоқ — муаллиф) даги русларга Бозоркўргонни босмачилардан тозалашни топширди ва бу қишлоқни Никольскоедаги рус «қулоқ»лари уч ҳафта давомида обдон «тозалашди». Аввалига, шунчаки талон-торож қилишди, сўнг ҳеч нимани сўраб-суриштирмай, эрақларни босмачиларни қўллаб-қувватлагани, болаларни эса, бир неча йилдан сўнг босмачи бўлиб етишиш мумкинлиги учун отиб ташладилар. Нихоят, улар аҳолига улганларни кўмиш ўчун руҳсат беришди. Халқ мурдаларни олиб, диний урф-одатларни бажо келтираётганида, «қулоқ»лар такрор ҳужум қилиб, намоз ўқиётганларнинг ҳаммасини ер тишлатди...

Дашноқ ва қулоқларнинг бу ҳил ҳаракатлари (бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин) босмачилар сафининг яна ҳам қенгайишига сабаб бўлди».

Кўрбошилар ўз сафларини мустаҳкамлаш, қурол- яроғ сотиб олиш ва озик-овқат билан

таъминланиш учун кишлок аҳолисига солиқ солганлар, иродаларига бўйсунмаган кишиларни жазолаганлар. Масалан, Козок кўрбоши Андижон шаҳридаги Уйлик даҳасининг элликбошиси Тўхтасинга қуйидаги талаб билан мурожаат этган: «Жаноби Исроилбек Гозий амрига мувофиқ бой синфига мансуб аҳолидан тезлик билан 300 минг сўм тўплаб, уни мусулмон аскарлари фойдасига келтиришингизни талаб этаман. Пулни келтириш пайсалга солинадиган бўлса, қатъий жазоланасиз».

Шу даҳа оксоқоли Мухтор охунга келган хатлардан бирида бундай дейилган: «Шошилинич тарзда ўзига тинч бойлардан исломнинг жасур лашкарларига ёрдам ва хайрия учун марказий банк ҳисобидан бир миллион сўм пул йигиб топширишингизни буюраман... Исломи кўшинлари бош кўмондони Шерматбек Гозий».

Жалабек кишлоғи аминига Умрзоқ кўрбоши эса мана бу хатни йўллаган: «Шерматбек Гозий фармонида кўра, сиз 3 кун муддат ичида кўшинлар учун 100 минг сўм тайёрлаб қўйинг. Айтилган фурсатда бажармасангиз, аёвсиз жазоланасиз. Пулни бой ва камбағаллардан мутаносиб тарзда йигинг».

Пойтуғ ҳокими Аскар Алидан Чўнг Бағиш оксоқолига 1921 йил 23 мартда келган хатда эса бундай сўзлар айтилган: «Ушбу билан барча элликбошиларга маълум қиламан ҳамда буюраманки, мусулмон кўшинларининг бош кўмондони баҳодир Шерматбекнинг амрига мувофиқ Мулла Абдукарим Мулла Мухаммад Назар Охунов халқ қозиси этиб тайинланди. Шундан эътиборан у барча ишларни шариат асосида кўра бошлайди. Васика, никоҳ, мулк ва бошқа масалаларнинг ҳаммаси шариат асосида қўрилади. Бу ҳақда бутун аҳолини хабардор қиламанки, бундан кейин ҳамма халқ қозисига мурожаат этсин».

Бундай ҳужжатлар шундан далолат берадики, агар қуролли ҳаракат ғалаба қозongan тақдирда ҳам Ўзбекистонда замонавий дунёвий давлат эмас, балки диний қадриятлар устуворлик қилган давлат тузуми барпо этилган бўларди. Шунга қарамай, айтиш жоизки, большевизмга, совет давлатининг мустамлакачилик сиёсатига қарши қураша оладиган бошқа бирор қуч бўлмагани учун бу тарихий вазифани ҳаракат раҳбарлари ўз зиммаларига олдилар.

Партия, совет ва ҳарбий ташкилотларнинг жойлардаги фаолиятларида ўта сўллик ва зўравонликка йўл қўйганликлари ҳам маъқул ҳаракатнинг авж олишига сабаб бўлди. Шу нуқтаи назардан Туркистон Халқ Комиссарлари Совети ва Фарғонада «босмачилик»га қарши қураш бўйича тузилган «учлик»нинг раиси К.С. Отабоевнинг 1922 йил 25 февралда Андижон уезди масъул ходимлари билан ўтказган кенгашдаги қаттагина нутқи эътиборга сазовор. У кенгашда «босмачилик»ни ҳарбий қуч билан тугатиб бўлмаслигига иқрор бўлиб, тўрт йиллик қураш давомида Фарғонанинг маҳаллий шароити, турмуш тарзи, умумий ҳолати ҳисобга олинмагани, шунинг учун ҳам бу ҳаракатнинг миллий тус олганини айтиб, бундай дейди: «Босмачилар ўзларини дин ҳимоячилари ва русларнинг душмани деб эълон этдиларки, бу билан улар маҳаллий туб аҳолининг ҳурматини қозонмоқчи бўлдилар. Большевизм билан қураш олиб боришни босмачиларга оқ гвардиячилар ўргатди. Босмачилик...вақт ўтиши билан ўз жараёнида диний ва миллий тус ола бошлади».

Маъқул йигилишда Ёқубжон Исакулов сўз олиб, бундай дейди: «Ҳарбий кўмондонликда жойлашиб олган шахсларнинг маҳаллий аҳоли турмуши ва психологияси билан таниш бўлмаслиги туфайли ҳозирги вақтга босмачиликни тугатиш имкони бўлмаяпти. Жазо органлари бошида европалар ўртоқлар жойлашиб олганларки, улар ҳам маҳаллий аҳоли психологияси билан таниш бўлмасдан, қандайдир ярамаснинг ёлгон чақуви бўйича

масъул мусулмон ходимларни судга бердилар ва ҳатто отиб ҳам ташладилар, бу эса босмачиликни тугатиш масаласида мусулмон ходимларнинг совиб кетишга сабаб бўлди». 1922 йил 12 майда Туркистон Компартияси Марказқўмининг V пленуми «Босмачилик билан курашиш ва ТКПнинг Туркистондаги навбатдаги вазифалари» масаласини муҳокама қилди. Пленум ишида РКП(б) МК Туркистон бюроси аъзоси С. М. Гусев, РКП(б) МК аъзоси Г.К.Орджоникидзе қатнашдилар. Марказқўм қотиби Н.Тўракуловнинг маърузаси бўйича муҳокамада К.С.Отабоев, Врачев, И. Хидиралиев, Бурнашев, Казарин, Миржамолов, Султон Хўжаев, С.И.Гусев, Юдовкин, Соловьев, Г.К.Орджоникидзе қатнашдилар. К.С.Отабоев ўз нутқида Фарғонадаги аҳвол сабабларини билмагунча бу масалани ҳал этиб бўлмаслигини таъкидлаб, бундай деди: «Фарғонада рўй берган воқеа босмачилик эмас, балки халқ кўзғолонидир. Босмачилик ундан олдин бўлган. Вазиятни ҳисобга олишдаги уқувсизлигимиз туфайли дастлабки йилларда «Йўқолсин бойлар, дин, шариат! Яшасин совет ҳокимияти!» каби шиорлар остида совет ҳокимияти ўрнатилди...» К.С.Отабоев қимга қарши кураш олиб борилган бўлса, халқ оммаси шу «жабрдийдалар»га хайрихоҳ бўлганлиги ҳақида сўзлаб, шундай деди: «Ҳожимат эшон (собиқ авлиё) аҳоли ҳурматини қозониб, узок вақт давомида босмачиликни бошқаради. Бу ерда иқтисодий сабаблар бор эди: майда кустар қорхоналарнинг миллийлаштирилиши, пахта заводларининг ёпиб қўйилиши натижасида бир гуруҳ ишчилар босмачилик қучоғига ташландилар. Биз ўрток Ленинга суикасд қилиниши муносабати билан бойларни суикасдликда айблаб, қамқорхоналарга ташладик. Биз аҳолининг барча нуфузли қатламларини қувиб юбордик ва босмачилик советларга қарши ҳаракат тусини олди, бутун аҳоли томонидан қўллаб-қувватланди, диний урф-одатларни ва миллатни большевиклардан ҳимоя қилишга отланди. Босмачилик билан кураш бошланган эди, аммо бу кураш уни тугата олмади. Бу ҳам босмачиликнинг ривожига янги сабаб бўлиб хизмат қилди». Қўрамизки, советлар «босмачилар»га қарши курашиш жараёнида тинч аҳолига ҳам бекиёс даражада қатта жабр-зулмлар қилтирди ва шунинг натижасида улар қуролли ҳаракатга қўпроқ ёрдам бердилар. Мазкур ҳаракатнинг узок йиллар мобайнида давом этишининг сабабларидан яна бири совет жазо муассасаларининг фаолияти билан боғлиқ. Улар, миллий таркибига қўра, руслардан иборат бўлиб, тўб аҳолининг истак-хоҳиши билан мутлақо ҳисоблашмас эдилар. Улар аҳолини бекордан-бекорга отиб, қамқорхоналарда қийнаб, ушлаб турардилар. Шунинг учун ҳам К.С.Отабоев ўз нутқида Туркистонда «босмачилик» маҳаллий аҳолининг ўз қучи билангина тугатилиши мумкинлигини, ЧК органларидаги Иванов, Петров каби ходимларнинг маҳаллий халққа ёт қишлар бўлганлиги сабабли уларнинг бу ҳаракатга қарши танлаган кураш усул ва услублари самара бермаслигини, «босмачилик»га қарши курашиш учун жазо органларини, ҳарбий инқилобий қенгашларни, совет-партия муассасаларини маҳаллий ходимлар билан тўлдириш ва бу ишни уларга топшириш зарурлигини айтиди. И.Хидиралиев ўз нутқида К.С.Отабоевни қўллаб-қувватлаб, шундай деганди: «Ўрток Отабоев ўзининг қисқа маърузасида Фарғонада юз бераётган даҳшатларнинг юздан биринигина қилтирди. Фарғонадаги ҳозирги аҳвол бизнинг ҳатоларимиз натижасидир. Авваллари пахта ва гуручнинг базаси ҳисобланган бир қатор йирик қишлоқлар эндиликда қаҳатчиликни бошидан кечирмоқда. Шунинг учун ҳам очликни кечирмоқдаларки, 20-йилда босмачилар жойлашган жойлардан қизил аскарларнинг овқатланиши учун озик-овқатларни олиб чиқиб кетиш методи қўлланган. (Шунинг учун ҳозир у ерда қаҳатчилик ҳукм суриб, ҳатто экиш учун ҳатто уруғ ҳам етишмаяпти.)

Натижада биз аҳолини очликка дучор қилдик. Сўнгра шариатни ҳақорат қилиш масаласидаги номаъқулчиликларни ҳам таъқидлаш зарур, мадрасалар қазармаларга айлантирилди. Босмачилар билан қурашда ҳалок бўлганлар диний расмларсиз дафн қилинмоқда. Буларнинг ҳаммаси маҳаллий аҳолини қазабга келтирмоқда. Булар маҳаллий аҳолининг нафратини уйғотмоқда, деб айтган ходимлар миллатчиликда айбланмоқдалар ва таъқиб этилмоқда. Шу боис улар совет ҳокимиятидан босмачилар томонига ўтиб кетмоқдалар...

Босмачилар билан қурашиш учун тузилган маҳаллий полклар тарқатилиб юборилмоқда. Хаттоки ўрток Зиновьев босмачилар билан қурашиш учун «бегона»ларга, яъни маҳаллий аҳолига биронта ҳам милтик бермаслигини эълон қилди... Петерс отряди тинч аҳолидан 130 кишини қилич билан чапиб ташлади, худди шундай фожеа Андижон уездида ҳам содир бўлди. Босмачилар кетганидан сўнг тинч аҳолидан 45 киши сўйиб ташланди. Петерс отряди шундай хатти-ҳаракатлари билан шугулланаётган бир пайтда, ўрток Эйхманс фармонида кўра, сиёсий бўлимда маҳаллий масъул ходимлар устидан тергов ишлари олиб борилмоқда. Бундан Тошкент ҳам, Марказ ҳам хабардор. Эндиликда сиёсий ён беришлар билан ўша вақтда қилинган ҳатоларимиз жазосини тортаёпмиз». Врачев Бухорода авж олган «босмачилик» ҳақида тўхталиб, бу ерда ҳаракат маълум маънода халқ кўзголини, исёни характерида эга бўлаётганини қайд этиб, «босмачилик»нинг Самарқанд, Закаспий, Сирдарё вилоятларида ҳам ривожланиб бораётганини асослаб беради ва шундай оғир вазиятда Фарғонада ҳато сиёсат олиб борилаётганини танқид қилади.

Қуролли ҳаракатда минтақалар, миллий районларнинг ўзига ҳослиги билан боғлиқ фарқлар, хусусиятлар ҳам бўлган. Масалан, Туркменистондаги Жунаид-хон бошчилигидаги ҳаракат билан Тожикистондаги Иброҳимбек раҳбарлигидаги ҳаракатда, Фарғона водийсидаги Мадаминбек бошлиқ ҳаракат билан водийнинг қирғиз аҳолиси яшаган Муҳиддин, Жонибек қози қаби қўрбошилар бошлиқ ҳаракатда талайгина миллий ва маҳаллий хусусиятлар бўлганки, буларни эътибордан четга қолдирмаслик керак. Шу билан бир қаторда советларга қарши қуролли ҳаракатда қайси минтақада бўлишидан қатъи назар қўпдан-қўп умумийликлар бўлган ҳамда қурашувчи гуруҳлар бир-бирлари билан ўзаро қўшилиб кетганки, шунинг учун ҳам маъмур ҳаракатни атрофлича ўрганмай туриб унга тўғри баҳо бериб бўлмайди.

Ўйлаймизки, миллий истиклол ҳаракати ҳақидаги янги далиллар, ҳужжатлар, материаллар, фикр ва мулоҳазалар қанчалик қўп бўлса, тарихимизнинг бу гоят мураккаб даврини тўғри талқин ва таҳлил қилиш имконияти ҳам шунчалик қўп бўлади.

Наим Қаримов